

Arnold Böcklin, *Dödens ö, femte versionen, 1886.*

Återvändandet till grottan

Mot slutet av sitt liv, strax innan han blev sinnessjuk, skrev Nietzsche nya företal till sina redan för länge sedan utgivna verk. Detta inför nyutgåvor han anspråksfullt förväntade sig (i och för sig fick han rätt). I ett sådant företal till Morgenröthe knöt han an till den antika myten om Trofonios, arkitekten som tillsammans med sin bror Agamedes byggde Apollotemplet i Delfi, historiskt sett tillkommet på 600-talet f Kr. Som tack gav Apollon till bröderna ett löfte: "Lev och roa er i sex dagar, på den sjunde dagen skall ni få er högsta önskan uppfylld." Bröderna roade sig kungligt i sex dagar, helt enligt Apollons anvisning. Men när den sjunde dagen kom hittade man dem båda döda. Brödernas innersta önskan hade varit att få dö. De fick sin gravplats under templets tröskel.

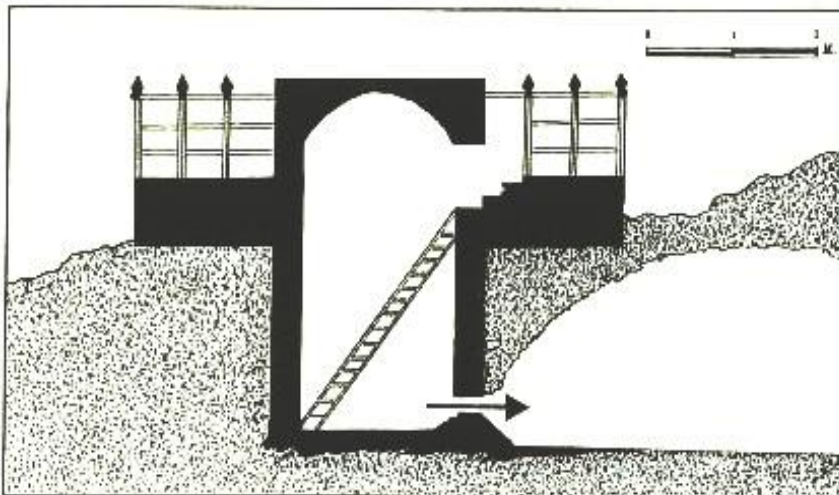
I Lebadeia, fyra mil öster om Delfi, hade Trofonios ett eget orakel i en grotta. Han hade som barn haft Demeter, växtlighetens och jordbruksnäringens gudinna, som sin amma, och Demeters hemvist var just en grotta. Därför sökte sig Trofonios gång på gång tillbaka till grottan för att hämta kraft och näring. Grottan finns för övrigt fortfarande kvar och förevisas turister. Det berättas att den som nedstiger i Trofonios grotta har hiskliga upplevelser att vänta.

Carl-Göran Ekerwald återberättar myten i

sin bok *Nietzsche – liv och tänkesätt*, 1993. Sällan låter jag mig väl gripas av en antik myt, dessutom kortfattat återberättad, men nu kände jag mig märkligt och oförklarligt gripen, ja, drabbad. Egendomligt upprörd inombords och skakad. *Vad* i texten var så drabbande? Vid läsningen såg jag det inte; nu efteråt kan jag säga att det var talet om "grottan" och den där formuleringen "brödernas innersta önskan var att få dö". Detta sammantaget var det drabbande: grottan och döden.

Trofonios orakelgrotta i Lebadeia. På 200-talet e.Kr. besökte den grekiske författaren platsen och genomgick orakelproceduren. Hans skildring därav i verket *Periegesis tes Hellados* (Rundresa i Hellas) är helt unik. Den som ville konsultera oraklet måste en tid bo i ett särskilt hus och leva av offerkött. Han skulle dagtid offra till en lång rad gudar, nattetid förrätta offer i en grop samt dricka vatten från Lethe och Mnemosyne, glömskans och minnets floder. Därpå skulle han nedstiga i grottan. Därnere genomgick han en "födsel" genom att han drogs in och ut genom en trång öppning in till grottan. De flesta blev därvid så skrämde att de efteråt glömt vad som skett. Väl uppe igen placerades de dock på Mnemosynes plats och präster tolkade hans yranden till ett orakelsvar. Till höger en skiss visande grottan i genomskärning.

Åtminstone inledningsvis parafaserande Ekerwalds text skrev jag vidare på egen hand, såsom av ett inre tvång, men omärkligt övergick jag till att alltmer okontrollerat skriva ur mig själv. Här fanns något som jag var tvungen att undersöka, klargöra för mig själv – kanske *om* mig själv. Mina egna ord har gjort mig förvånad och slutresultatet – ja, det har gjort mig förskräckt.

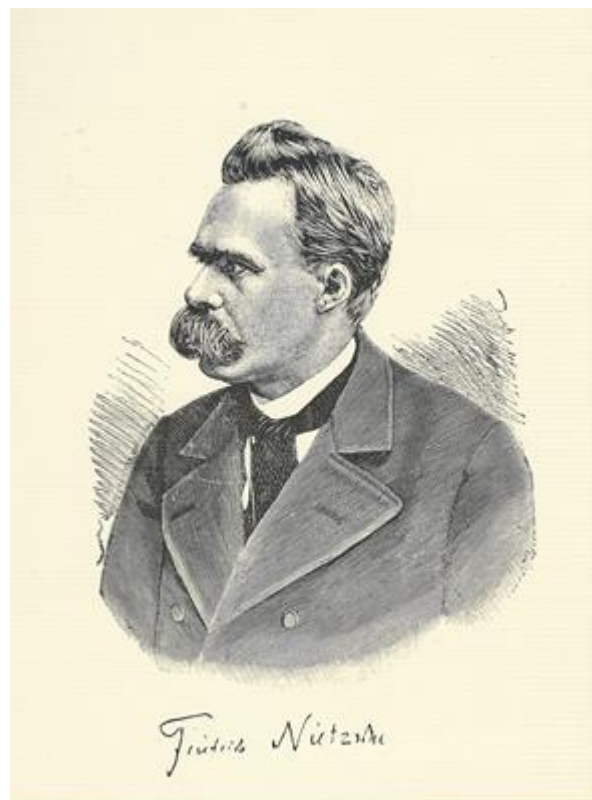
Nietzsche ser sig själv som en sentida Trofonios, en som borrar och gräver. I verket *Mänskligt—alltför mänskligt* kallar han sig "undergrävaren". Han undergräver systematiskt all moral och alla trossatser, allt sådant som

han föraktar. Men med tiden syftar han längre ändå, han börjar undergräva även språket, sedan tanken, slutligen jaget och medvetandet. "Är inte allt vårt s k medvetande en mer eller mindre fantastisk kommentar över en omedveten, kanske ovetbar men med känslan uppfattad text?" Ord är bara förstelnade, ytliga konventioner som snarare fördöljer än avslöjar verkligheten. Och tankarna, menar han, är bundna av och till orden: "Min miss-tanke (är), att vi i varje ögonblick har endast de tankar för vilka de ord finns till hands, som på ett ungefär kan uttrycka dem." Jaget i sin tur uppkommer genom att vi övertar och

lägger samman de bilder av oss som andra människor har: "En lever alltid i huvudet på en annan, och detta huvud åter i andras huvuden." Detta förklarar varför vi upplever, att vi är flera olika jag som skiftar från det ena ögonblicket till det andra och obehindrat går från en åsikt till en diametralt annan. Jaget är ingenting konstant och genuint. Följaktligen inte heller orden och tankarna, för vilka jaget är subjektet enligt satsen: *Cogito, ergo sum*.

Nietzsche reducerar därför jaget till "det så kallade jaget". De påhittade identiteterna som man lägger sig till med kommer utifrån. Således är jaget bara en konstruktion, precis som orden och tankarna som vi tror konstituerar jaget. Livet i detta jag, med alla ord och tankar, blir därmed ett låtsasliv som inte har med verkligheten att göra. Snarare än ordet och tanken är det känslan och viljan som står denna verklighet närmast – de ligger djupare. Säkert påverkad av sina studier i den antika tragedins estetik anser Nietzsche däremot musiken vara ett genuint, ordlöst och tankebefriat uttryck för den verkliga verkligheten.

Jaget och medvetandet, vakentillståndet, står varandra nära. Vem upplever sig som ett jag då han sover? Medvetandet är det senast uppkomna tillståndet på vår utvecklingsväg från djur till människa. Därför är enligt Nietzsche medvetandet hos människan svagt och ofullständigt och bara helt ytligt. Jaget, medvetandet, tänkandet är underordnade betydligt större krafter inom oss, krafter som i själva verket har oss helt och hållet i sin hand och styr våra liv. Det är dessa omedvetna krafter vi upplever som *ödet*, en okänd makt som obetvingligt leder oss även dit vi medvetet inte vill. Vi tror att ödet är en yttre makt, i själva verket är det en kraft som verkar inifrån.

Friedrich Nietzsche (1844-1900).

Nietzsche själv längtade till en tillvaro utan och bortom alla ord och tankar: "Att tala och tänka blir mig /alltmer/ förhatligt. Hör jag icke bakom varje ord hur villfarelsens, inbillningens, vidskepelsens ande skrattar åt mig?"

Nietzsche är inte den förste som tänker i dessa banor: "Det finns någonting i oss som klarar sig alldeles utmärkt utan oss och som inte kan tala om hur det kom in i oss." Orden är den engelske 1600-talsläkaren Thomas Brownes. Det sanna och genuina i oss är alltså identitetslöst. Den som förmår leva utan att låta binda sig till sitt jag, till sina ord och tankar, kan – precis som mystikern eller den vise – se på tillvaron kärleksfullt och ointresserat samtidigt. Det handlar alltså om ett seende utan jagets skyggglappar, utan förutfattade meningar, utan "starr" – för att använda ett ord från Harry Martinson. Browne talar

om "det rengörande ögat", eller kanske "det rengjorda ögat".

För förståelsen av den antika tragedin är *katharsis*, rening, ett centralt begrepp. Rening uppnås genom inlevelsefullt medlidande i det tragiska som sker på scenen. Det är inte texten utan snarare handlingen, det tragiska skeendet som renar. Enligt Nietzsche är det genom sjukdom, smärta, lidande som vi renas och kan "genom-skåda" alla dessa illusioner som vi omger oss med för att kunna upprätthålla tron på livets meningsfullhet. Först då upphör vi att vara "våra tankars leksak". Parallellerna till indisk filosofi är uppenbara. Nietzsche har en anslående term för det tillstånd som eftersträvas, han kallar det "Indien"!

Vad är det som händer när Nietzsche börjar undergräva först språket och sedan tanken? Jo, jaget och det vakna, tänkande medvetandet följer med på köpet. För den som vill uppgå i det ord- och tankelösa som är större än jaget, måste jagets murar falla. Utan ord och tankar upplöses jaget och ersätts av en identitetslöshet. Om jaget består av alla de jag som omgivningen skickar på oss, och om vi därför vill befria oss från dessa falska identiteter för att hitta det som är genuint men ordlöst därinnanför – då riskerar vi att falla sönder som jag.

Detta var faktiskt vad som hände Nietzsche när sjukdomen bröt ut. Hans jag föll sönder i flera. Ömsom blev han ett lallande barn, ömsom identifierade han sig med Italiens kung, Viktor Emmanuel. Huruvida han i sitt sjukdomstillstånd levde i "Indien", dvs fick uppleva identitetslöshetens stilla glädje, det går knappast att utröna. Möjligen gav han ett intryck av att vara lycklig – men han var i vilket fall som helst helt oförmögen att ta vara på sig själv, leva ett normalt liv. Det var

hans mor och hans syster som fick ta hand om honom – och också gärna gjorde det. Lycklig? Kanske ändå! Modern brukade leda honom fram till klaveret och trycka ner honom på stolen där. Där blev han sedan sittande, improviserande, eller snarare klinande, i timmar. I musiken fann han kanske det ordlösa och tankebefriade tillstånd som han drömt om och eftersträvat? I så fall var det till priset av sin psykiska hälsa.

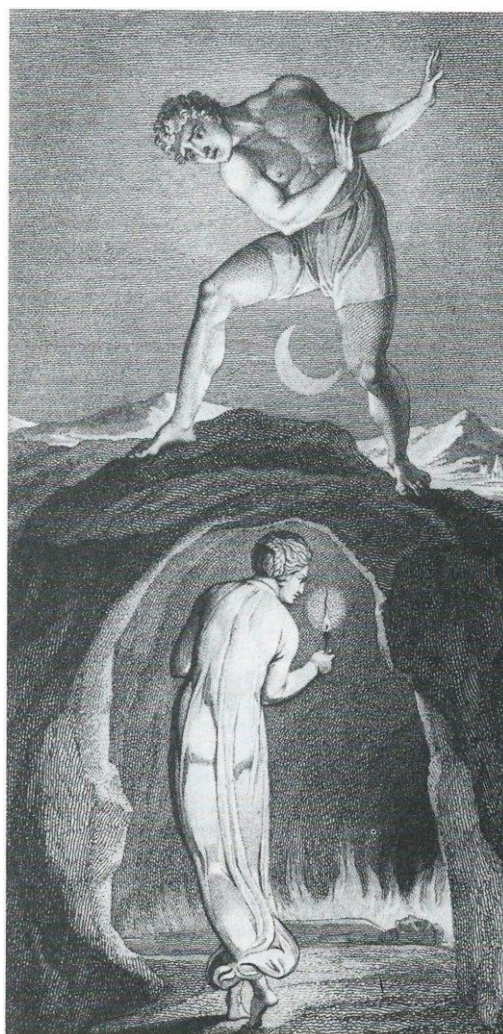
Man skulle nog kunna säga – utifrån förordet till *Morgenröthe*, med aktualiserandet där av Trofonios-myten, samt utifrån de därefter följande verken – att Nietzsche i sitt senare författarskap teoretiskt underbyggde, legitimerade eller åtminstone speglade sin kommande sjukdom. Konstigt vore det väl egentligen annars?

Intressant är det dock att detta jagets sönderfall hos Nietzsche kom att förenas med, resultera i ett återvändande till modern och till en av kvinnor dominerad värld. Precis på samma sätt som Trofonios gång på gång återvände till grottan för att söka näring hos Demeter och slutligen önskade sig döden. Jagets upplösning och uppgående i en identitetslöshet tycks på något egendomligt vis ha med en återgång till modern och modersgrottan, livmodern, att göra. Jagets död kan ses som en återgång till tillståndet före födelsen.

Återvändandet till grottan, döden som ett återvändande till modersgrottan tycks vara en bild av närmast arketypisk karaktär. Den återfinns inte bara i grekisk mytologi. Vi finner – och det är kanske lite överraskande – samma bildspråk på betydligt närmare håll, i vår egen kulturtradition, den kristna, till och med i modern tid. I Svenska Psalmboken, 1937 års utgåva, under rubriken "Det kristna hoppet inför döden" kan vi läsa i första versen av psalm 558:

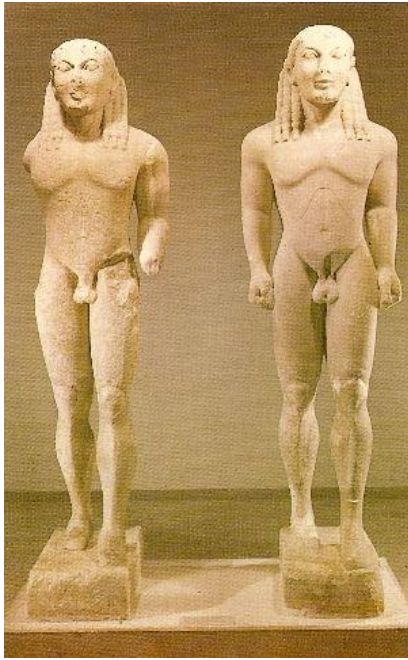
Älskar barnet modersfammen,
Strävar dagakarln till ro,
Bräckta skeppet in i hamnen,
Vandringsmannen till sitt bo:
Ack, hur ljuvt, o död, ditt sköte,
Där jag, sövd från kval och strid,
Vaknar till en evig frid!

Döden liknas vid ett ljuvligt sköte! Dit längtar vi. Av detta sköte sövs vi, i det skötet får vi somna in och vila, via skötet finner vi slutgiltig frid. Närmare än till modersfammen kan barnet inte komma. Vandringsmannen, däremot: väl återkommen till hemmet når han längre än så, det antyds faktiskt. Efter radens kolon talas genast på nästa rad om ljuvheten i att vila i ett sköte, även om det där är döden som har ett sköte.

*De två etsningarna av William Blake från 1808 till Robert Graves versepos *The Grave* från 1743 som illustrerar denna artikel speglar en traditionell kristen dödsuppfattning, inte de båda antika myternas längtan till den eviga sömnen.*

Särskilt anmärkningsvärt är väl, att det i psalmen inte bara handlar om det *hopp* vi som kristna tillåts hysa inför döden – så som psalmbokens rubrik låter påskina. Här handlar det om dödslängtan! Dödslängtan får nog sägas vara ganska främmande för kristen tro och etik. Tydligt finns det hos människan djupt liggande omedvetna eller nästintill omedvetna känslomönster som springer fram och tar sig förstuckna men likartade uttryck oberoende av vilken kultur hon lever i. Som bryter igenom på tvärs mot varje vedertagen tradition.

Kleobis och Biton.

Till höger ett altare där Kleobis och Biton ses draga vagnen med modern, Cidipe.

Denna längtan tillbaka till urtillståndet för tankarna till vad man inom psykiatri kallar regression. Regression är ingenting man där ser positivt på. Regression är en åtminstone partiell upplösning av jaget och ett förbarnsligande. Jaget upplöses så långt tillbaka i livet att man når de punkter, de smärtpunkter, där jagutvecklingen stördes och gick snett. Man försöker sedan i bästa fall, om inte skadan är för stor och om man får rätt hjälp, att bygga upp jaget på nytt, fast i en annan riktning. Helt galet kommer man dock om man vid regressionen slutgiltigt hamnar i modersfamen. Nietzsche var ett sådant fall: Eftersom fadern var död sedan länge, dessutom svårt belastad och ifrågasatt, fanns för Nietzsche

ingen modern balanserande motvikt. Han blev kvar i sin sjukdom.

Det finns i den grekiska mytologin en parallellberättelse till den om Trofonios och hans bror Agamedes. Det är berättelsen om två bröder, Kleobis och Biton. Bröderna skulle föra sin mor, som var prästinna hos Hera, till templet i en kultvagn. I brist på oxar spände de sig själva framför vagnen och förde på så sätt modern till templet. Kvinnorna där gratulerade modern till sådana duktiga söner, de borde ju belönas. I egenskap av prästinna anropade hon därför Hera, mödrarnas gudinna, och bad att hon skulle belöna sönerna med den bästa gåva en människa kan få. Sönerna hittades dagen därpå

sovande i templet – de vaknade aldrig mer. Den eviga sömnen, identitetslösheten, var den finaste gåva som mödrarnas gudinna, Hera, ansåg att hon kunde ge ett par pojkar.

Denna mycket sedelärande historia säger oss alltså, att den som spänner sig, eller låter spänna sig, framför sin moders vagn till att dra, han belönas med döden eller den eviga sömnen, identitetslösheten i moderns hägn. I berättelsen om Trofonios och hans bror svarade belöningen mot en djupt liggande, hemlig, regressiv längtan till döden, sömnen och till det moderliga. Berättelsen om Kleobis och Biton speglar i sin tur moderns själviska, tyglade grepp om sina söner och i och för sig välmenande men ytterst sett dödsbringande famntag. Det är genom utvecklandet av jaget vi får det redskap genom vilket vi förmår bryta bindningen till modern.

Inte bara modern, kvinnan över huvud taget tycks vara en för mannens jagutveckling farlig person. Det finns ett berömt fotografi, ett ateljéfoto bevarat, där Nietzsche och hans vän Paul Rée låtit sig spännas framför en vagn likt ett par dragdjur. I vagnen sitter den 21-åriga Lou Salomé och håller i tömmarna och driver på dem med piskan. De båda herrarna, som bägge var förälskade i den unga damen, ser inte särskilt plågade, ja, inte ens engagerade ut, men Lou Salomé har i efterhand påstått att idén till arrangemanget var Nietzsches. Om nu det är sant – och det kan naturligtvis betvivlas – då ligger tanken nära, att Nietzsche – medvetet eller omedvetet – arrangerat scenen med myten om Kleobis och Biton framför moderns vagn som förebild, varvid Lou Salomé representerar modersmakten. I vilket fall som helst illustrerar fotografiet de av sin kärlek till kvinnan försvagade männen. Den av parterna som älskar är alltid den svagare.

Det berömda ateljéfotot av Lou Salomé med piskan och Paul Rée och Friedrich Nietzsche framför vagnen.

I *Så talade Zarathustra* kommer som bekant den av Lou Salomé försmådde Nietzsche att uppmana männen att, när de går till kvinnor, inte glömma piskan. Att detta sägs med ateljéarrangemanget i bitter åminnelse är väl ganska troligt. Nietzsches uppmaning är en generell anvisning till männen hur de ska förhålla sig till kvinnor. Men egentligen är den väl ett uttryck för hans eget vanmäktiga raseri över sin känslolöshet till Lou. Han försöker göra sig fri och ta sig ur sitt underläge, återta makten och självkontrollen. Uppmaningen säger oss att han inte lyckats.

Jaget, medvetandet, är hänvisat till den korta tidsrymd som ligger mellan födelse och död. Där utgör jaget, den ljusa tanken och de analytiskt klargörande orden muren mot

kaos, det mörker som ändå till sist slår ihop sina käftar över oss, när jaget inte längre orkar hålla stånd. Samtidigt bär vi tydligt latent, undertryckt, på en bundenhet, en lockelse och dragning till det moderliga och närande, till grottan och det underjordiska, till tillstånd av sömn och död och glömska och mörker. Det kan leda till regression, återtåg, nedstigande, upplösning, till jagets avveckling, medvetandets sönderfall – på gott och ont till ett saligt uppgående i universum.

Även detta tillstånd speglas i den grekiska mytologin. Det är urtillståndet, uppgåendet i det eviga nuet, tillståndet före tidens inträde, då Uranos och Gaia, himmel och jord fortfarande var förenade i ett evigt pågående samlag. På samma sätt tänkte sig för övrigt gamle Emanuel Swedenborg det kommande livets vila i den innersta himlen: som ett evigt pågående samlag. För oss vanliga dödliga är samlaget en lek, kär-lek, alltså en form av regression – som vi dock bara kan tillåta oss för att den är momentan, inte ett varaktigt tillstånd. Orgasmen kallas som bekant ibland för "den andra döden", antagligen på grund av den tillfälliga känsla vi har av att vara utanför oss själva.

Sigmund Freud, som för övrigt inte var alldeles opåverkad av Nietzsche, har formulerat sig ganska kyligt om detta farliga tillstånd:

"Det är inte lätt att vetenskapligt behandla känslor, men i normala fall har vi ingenting som är säkrare än vår självupplevelse, känslan av vårt jag... Utåt förefaller jaget äga klara och tydliga gränslinjer. Det är bara i ett tillstånd, visserligen ganska ovanligt, men som dock inte kan kallas sjukligt, som förhållandet blir ett annat. På förälskelsens höjdpunkt hotar gränsen mellan jag och objekt att försvinna."

Den identitetslöshet, det "Indien" som Nietzsche eftertraktade var för Freud – om så bara upplevd för ett ögonblick – farligt likt en sjukdom. För Freud var jaget en mur – han använder uttryckligt den bilden. Jaget var muren mot drifterna. Och för Freud vara de dominerande drifterna sexualdriften och – dödsdriften. Vid första anblicken undrar man vad dessa båda drifter har gemensamt, men efter det ovan sagda förstår man bättre: båda är ett hot mot jaget. Det klart avgränsade jaget var Freuds skydd mot kvinnan och döden. Citatet låter oss ana en rädsla för att ens för ett ögonblick förlora kontroll och övertag.

Freuds samtida, den ur den psykoanalytiska rörelsen utstötta kollegan Alfred Adler höll kvinnan för att vara det starkare könet. Han talar om en kollektiv manlig neuros inför kvinnans naturgivna överlägsenhet – en överlägsenhet som ytterst har sin grund i kvinnans möjlighet till reproduktion. Mot denna kvinnans överlägsenhet reser sig vad han mycket träffande kallar "den manliga protesten". Det är den omedvetna insikten om att kvinnan som han älskar är honom överlägsen som driver en man till att höja piskan – annars tror han att han kommer att gå under.

